

Lesoni : Lea Faka-Tonga

Kalasi : Foomu 2

Taimi : Uike 6 - 7

'Iuniti 8.3: Fa'u Talanoa

Ngaue : **Kataki ka ke muimui ki he ngaahi fakahinohino 'i he ngaue 'oku 'oatu ke ke lava 'o fakakakato 'a e ngaue 'oku 'oatu he 'iuniti ko 'eni.**

- 'Oku 'oatu heni 'a e ngaahi ngaue kehekehe ke tokoni atu pe kia koeki he 'iuniti ko eni.
- Fiema'u ke fakahoko ho'o nague ki ho pepa ako.
- Fai 'a e ngaue kotoa pe 'oku 'oatu 'i he 'iuniti ko 'eni.
- 'Oku 'oatu mo e assessment ki he 'iuniti kotoa pe, pea 'oku fiema'u ke ke fakakakato 'a e assessment pea fakafoki mai ke 'a'ahi.
- Kapau 'oku 'i ai ha'o fehu'i ta mai ki he'eku fika 7205765

UNITI 8.3: FA'U TALANOA

- a) Lau tu'o tolu e talanoa ko eni ke mahino.
e) Pea tali mei ai e ngaahi fahu'i 'oku 'oatu.

KO E TAPU NE MAUMAU

Na'e 'i ai ha tangata ko Paku, ko hono fohā ko Kinikinilau ko e *māna'ia*. Ko hono faivā ko e *velo*, pea ko e *velo* na'e fai ma'u pē he tu'a *siesia* ko ē ki Hahake. Na'e 'i ai e 'alo fefine 'o e Tu'i Tongā ko Fatafehi, ko e ta'ahine na'e pekia taupo'ou pē. Tokua na'e manako e ta'ahine ni 'ia Kinikinilau. Na'a ne ha'u fakamaama leva 'o langa hono falehau 'i he tu'a *siesia* fakahahakē, pea toki nofo fakamaama ai pē ia. Na'e ha'u ai pē 'a Kinikinilau ia 'o na nonofo ai 'o fā'ele ko e ta'ahine, pea mo e tama tangata ko Kula. Ko 'ena tamasi'i tangatā na'e 'otua mo tangata, ka na'e maama pē 'a e ta'ahine ia.

Na'e tapui 'e Fatafehi ke 'oange 'e Kinikinilau ha kuli 'i he'ene fa'a 'alu angē. Na'e tokolahi e fanga kuli 'a Kinikinilau, ko e pō 'e 'alu ai kīa Fatafehi na'a ne hanga 'o nono'o kinautolu. 'I he pō 'e taha, na'e ta'e tokanga ai 'o ngalo ke nono'o 'ene fanga kuli. Mahalo ne fu'u tōtō ke a'u ki hono 'ofa'angā. Ne mu'omu'a 'a e fanga kuli ia 'o nau lele 'o afe ki he fale 'o Fatafehi. Na'a ne ui 'ene fanga kuli 'o foki ki Ma'ufanga 'o nono'o pea toki ha'u.

'I he foki atu 'a Kinikinilau, na'e 'ikai 'iloa 'a e falehau ia, ka ko e fu'u 'ana pē 'oku tu'u mai, pea nofo mai he ngutu 'anā hono 'ofefine 'a Fatafehi 2, he na'e hingoa taha pē mo 'ene fa'eē, ka na'e ui 'ene fa'eē ko Fatafehi 1, pea ui ia ko Fatafehi 2. Na'e ongo mai leva 'a e le'o 'o Fatafehi 1 mei he 'anā, "*Kuó u toki tumu 'iate koe 'i ho'o ta'e 'ofā, ko e kole atu ke 'oua te ke ha'u mo e kuli ka ke ha'u pē mo ia*". Pea ne pehē atu kiate ia, "Ha'u ki heni ke ta tau laiki, na'a na toki tau laiki, pea mei fo'i 'a Kinikinilau ka na'e hū hake he fihī 'a Tu'ihalafakafonua 'o kau mo Kinikinilau, pea si'i 'ulungia 'a Fatafehi 1.

Na'e tala ange leva 'e Fatafehi 1, "Nofo koe 'i maama mo Fatafehi, he 'oku maama ia, ka u 'alu au ki Pulotu mo Kula, he 'oku 'otua mo tangata ia. Tokariga ki heni, 'e ngofua ke mali ho 'ofefine ki ha hou'eiki pē. *Ngata pē 'i he fale 'o e Tu'i Tongā 'e tapu ke mali ki ai.*

Na'e teuteu e hā'ele 'a e Tu'i Tongā ki Ha'apai ki Tongoleleka pea ha'u 'a e fekau 'a e Tu'i Tongā kīa Kinikinilau ke 'alu ange 'o kau he folau ki Ha'apai. 'I he manavasi'i 'a Kinikinilau ke tuku hono 'ofefine kae 'alú na'a ne fakapapau ai ke na ō. Na'a ne hanga 'o kofu'aki 'a e fu'u *solesole* 'a Fatafehi 2 'o 'ave pē ki he vaka folau ki Ha'apai.

Pea 'i he'enau tau atu 'i he *Fanga 'i he Si* pea hā'ele 'a e Tu'i Tongā ki 'uta 'o hā'ele ki Tongoleleka, kae nofo pē 'a Kinikinilau 'o tauhi mo le'ohi 'a Fatafehi 'i vaka.

Efiāfi hifo kuo tō e folofola 'a e Tu'i Tongā ko e 'eke 'o Kinikinilau, pea fakahā ange 'oku le'o vaka pē. Na'e folofola ange 'a e Tu'i ke 'alu ha taha 'o fakahā ange ke ha'u 'o ngaohi taumafa kava.

Na'e 'alu leva e tangata ko hono *tu'uaki* mai, pea 'alu atu ia 'oku lolotonga fai 'a e kai 'a Fatafehi 11. Na'a ne fakahā 'a e fekau pea foki 'o fakataufolofola ki he Tu'i Tongā 'o ne pehē ange. "Ne u lele 'o fakahā 'a e folofola na'e toó, 'ou sio ai ki he fu'u fefine faka'ofa'ofa 'i he vakā.

Ko e 'osi pē kai 'a Fatafehi 11 pea toe kofu'aki pē 'e Kinikinilau 'a e fu'u *solesole* pea toki 'alu ki 'uta. 'I he 'osi 'ene ngaahi taumafā pea foki 'a Kinikinilau ki vaka.

Pongipongi hake ki he 'aho 'e taha kuo 'a 'u ange 'u'e toko taha mo e fekau ki Kinikinilau. "Kapau ko hao 'ahoana pe ko ho 'ofefine 'a e fefine ni pea 'oua ke takaifala ki He'ene 'Afo."

Na'e teu leva e katoanga pea 'i he hoko ki he katoanga mali na'e si 'i hohola atu 'a e ta'ahine 'o pongia. Na'a nau fefele holo ai pe kuo 'ikai ha me 'a 'e fefine. Ko e hohola pe hi'aa ke to mo e pekia ai pe si 'i ta'ahine. He ko e tapu e kua maumau. Ko e ngata ia e talanoa ki he fe'afa'aki 'a Puletu mo mamani.

(Ma'u'anga fakamatala: to'o mei he tohi fanunga 'a Pasesi Fanoa.)

Ngaahi fehu'i:

1. Ko e ha ha kaveinga 'e lava 'o fetongi'aki e kaveinga?
2. Ko hai e toko taha na'e fakatefite ki ai e talanoa?
3. Ko fe feitu'u na'e nofo ai e mana'ia?
4. Ko e ha e 'uhinga na'e tapui ai 'e Fatafehi 1 ke 'oua 'e 'alu ange 'a Kinikinilau mo e fanga kulii?
5. Hiki mai ha lea 'oku 'uhinga tatau mo e ngaahi lea ko eni 'i he'enau 'asi he talanoa?
 a. mana'ia f. tu'uaki i. takaifala
 e. 'ulungia h. 'ohoana
6. Ko e ha e fekau na'e tala 'e Fatafehi 1 kia Kinikinilau?
7. Ko e ha e 'uhinga na'e kofu'aki ai 'e Kinikinilau e solesole hono 'ofefine?
8. Ko Fanga 'i he Si ko e
 a. mala'e vakapuna.
 e. taulanga.
 f. fa'itoka.
 h. 'ana.
9. Ko fe motu 'i Tonga ni 'oku tu'u ai e Fanga 'i he Si?
10. Fakamatala 'i ha'o lea pe 'a'au ki he 'uhinga 'o e kaveinga "**Ko e tapu ne maumau.**"
11. Ko e ha e 'uhinga na'e 'otua mo tangata ai e foha 'o Kinikinilau?
12. Kapau ko koe 'a Kinikinilau 'i he taimi na'e 'a'u atu ai kuo pulia e faleha'u ka ko e 'ana pe, ko e ha e fa'ahinga ongo te ke ma'u?
13. Ko e toko fiha fakakatoa e ki'i famili 'o Kinikinilau?
14. Ko e ha nai e 'uhinga na'e puli ai 'a Fatafehi mo hono foha 'o 'ikai ke nau toe fetaulaki mo Kinikinilau?
15. Hili ho'o lau tu'o tolu e fo'i talanoa pea ke toe talanoa 'i ki ho ho'a, 'oua 'e toe sio ki he tohi.
16. Ta e fakatata 'o e fo'i talanoa pea valivali'aki ha kala ke mahu'ingamalie, 'ai ha kaveinga pea fakahinga.
17. Ko fe taimi he 'aho na'e si'i pongia ai 'a Fatafehi 2?
18. Ko e ha e akonaki pe leseni na'a ke ako mei he talanoa ko eni?
19. Ko fe e konga he talanoa na'a ke sai'ia/fehi'a taha ai, pea fakamatala 'i hono 'uhinga?
20. Ko hai e toko taha he talanoa na'a ke sai'ia taha ai, pea ko e ha hono 'uhinga?

LĒSONI LEA FAKA-TONGA NGĀUE MA'Ā E KALASI 8

Ngāue 2 Ngāue Ihi (Fihivinehi)

(i) Kumi e 'uhinga 'o e ngaahi leá

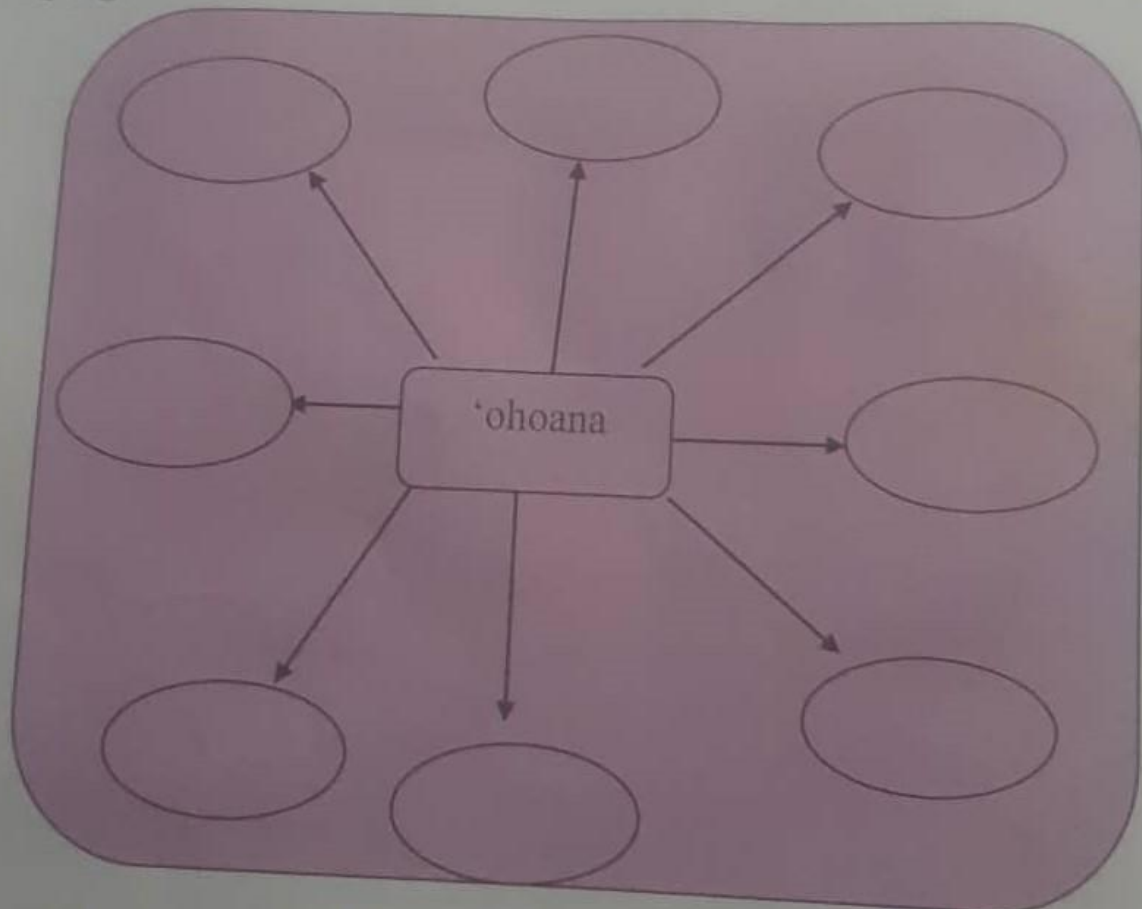
(a) Ngāue'aki e tikisinale faka-Tongá ke kumi e 'uhinga 'o e ngaahi fo'i lea ko eni he talanoá.

- a. 'ohoana
- c. eluelu
- f. takaifala
- h. māna'ia
- i. velo
- h. siesia

(ii) Fa'u lea fo'ou.

(e) Ngāue'aki e ngaahi fo'i lea 'ia (a) ke fa'u mei ai ha ngaahi fo'i lea fo'ou ki he lahi tahá.

Sīpinga:

- (a) Toe lau fakalelei e Talanoa 1 ke mahino.
 (e) Tā e 'akau fāmili (family tree) 'o kamata mei he Tu'i Tongá 'o a'u hifo kia Fatafehi 2.
 Ngāue'aki e ki he tangata pea ki he fefine. Fakahingoa.
 'Osi pea 'ave ke sio ki ai e faiukó. Ko e kamata ena pea ke hoko atu 'e koe.

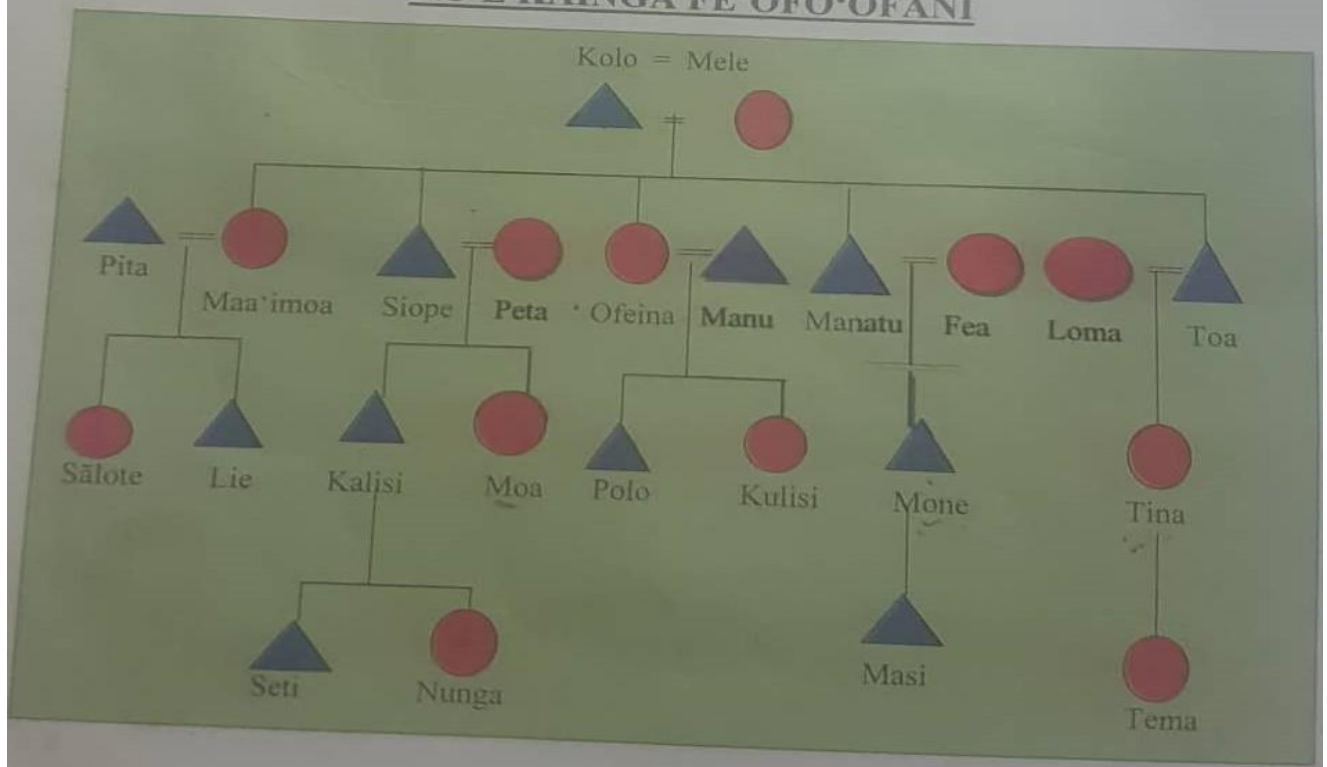

Fa'u Maau.

1. Fa'u ha'o maau 'o fakatefito mei he talanoa 1.
2. Fokotu'u ha kaveinga
3. Kupu 'e ua taki laine 'e ono.
4. Fakahū ha paloveape pe lea Tonga.
5. Ke tonu e ngaahi faka'ilonga fakakalamá.
6. Fakahū ha fo'i lea heliaki 'e taha.

- (f) Sio ki he saati ko ení pea lau ke mahino 'a e fakamatala ki he kāinga fe'ofu'ofani.
 (h) Pea tali mei ai e ngaahi fehu'i 'oku 'oatú.

KO E KĀINGA FE'OFU'OFANI

Ko e ki'i fāmili ena 'o Kolo mo Mele mei Koulo Ha'apai pea mo 'ena ki'i fānau 'e toko nima. Ko e lahi ko e ta'ahine fefine ko Maa'imoa, hoko ai e tamasi'i tangata ko Siupe, hoko ai e ta'ahine ko 'Ofeina, hoko ai 'a Manatu pea si'isi'i taha e tamasi'i ko Toa.

Ko Maa'imoa na'e 'i ai 'ene fānau 'e toko ua, ko Sālote mo Lie, pea ko e fika ua leva ko Siupe na'e 'i ai 'ene fānau 'e toko ua, ko e lahi ko e tamasi'i tangata ko Kalisi pea hoko ai e ta'ahine ko Moa. Na'e 'i ai e fānau 'a Kalisi ko Seti mo Tōunga.

Na'e ma'uma'uluta 'aupito e nofo 'a e kāinga ko eni he na'a nau fakaongoongo kotoa pē ki he tu'utu'uni mo e tataki na'e fai 'e Koló.

'I he mālōlō/pekia 'a Kolo, na'e mahino pē ki he kāinga ko e 'ea hoko 'e 'alu pē ia 'i he hako 'o e fānau tangatā pehē foki ki he 'ulumotu'á.

Na'e mahino e ma'uma'uluta, uouongataha pea lele i matangi e fai fatongia e kāinga ko eni, he na'e hā ia 'i he taimi 'oku hoko ai ha fa'ahinga 'apisia, 'o tatau pē he 'apisia mamahi pe fakafiefia. Ka hoko ha 'apisia na'e mahino ki he fanga tehinā honau fatongiá, nā'a nau tānaki honau ngaahi uaifi mo 'enau fānau pea nau ō mo 'enau tokonaki pehē ki he teu na'e ma'ú 'o nau fakataha mo ia ki he 'api 'o e 'ulumotu'á ke fakahoko'aki honau fatongia ki he fāmili 'oku hukitonu ai e 'apisia.

Na'e ongo'i leva 'e he fāmili 'oku hoko tonu ai e 'apisia kuo ma'ama'a e kavengá pea mole e ongosiá, 'i he taki te'ehi mai e kāinga 'o fai 'i he loto 'ofa mo e fie umoumataha 'i hono fua e fatongia ko iá.

Ko e anga ia e fe'ofa'ofani 'i he nofo 'a kāinga he fāmili 'o Mele mo Koló.

Ngaahi fehu'i:

1. Ko hai e 'ulumotu'a 'i he nofo 'a kāinga?
2. Ka mālōlō/pekia 'a Kolo, ko hai e 'ulumotu'a hoko?
3. 'Oku toko fiha e fānau 'a Mele Mo Koló?
4. Ka mālōlō/pekia 'a Mone ko hai 'e fahú, pea ko e hā hono 'uhingá?
5. 'Oku hā'aki 'e Seti 'a Mele?
6. Ko e hā e felāve'i 'a e kau me'a ko eni?
 - a. Ui 'e Sālote 'a Kalisi.
 - e. Ui 'e Nunga 'a Moa.
 - f. Ui 'e Kolo 'a Lina.
 - h. Ui 'e Maa'imoa 'a Kalisi mo Moa.
 - i. Ui 'e Manatu 'a Polo mo Kulisi.
7. 'Oku toko fiha e fanga mokopuna ua 'o Mele mo Koló?
8. Ko e hā e 'uhinga na'e ma'uma'uluta ai e nofo 'a e kāinga ko eni?
9. Ko e hā e lelei 'oku ma'u he nofo 'a kāinga?
10. Ko e hā ha ngaahi ola kovi 'e ala hoko 'i he nofo 'a kāinga?

(a) Fa'u ha'o talanoa ki ha taha 'o e ngaahi kaveinga ko eni. Manatu ke fakapapau'i 'oku kau e ngaahi me'a mahu'inga 'oku tonu ke 'asi 'i he talanoa.

- * talateu.
- * sipo.
- * faka'osi.
- * fakapalakalafi.
- * toko taha 'oku fakatefito ai e talanoa.
- * taimi mo e feitu'u na'e fakahoko ai e talanoa.
- * ngaahi me'a mahu'inga na'e hoko, pea hokohoko totomu.
- * faka'osi 'o e talanoa.
- * tonu hono ngāue'aki 'o e ngaahi faka'ilonga fakakalamā.
- * Ke 'i he vaha'a 'o e fo'i lea 'e 100.

Ngaahi kaveinga:

- * Ko e 'aho ne tō ai e matangi mālohi.
- * Ko hoku fai'ahó.
- * Ko e sipoti fakakolisi 'o e ta'ú ni.
- * Ko e 'aho fakaloloma mo'oni ki he'eku mo'ui.
- * He toki 'aho fakafiefia mo'oni kiate au..

Ngāue 5: Fa'u Fakamatala.

(a) Fakamatala'i fakaikiiki e kaveinga 'i lotomālié 'aki ho'o hokoho e ngaahi fo'i lea he siakale taki taha.

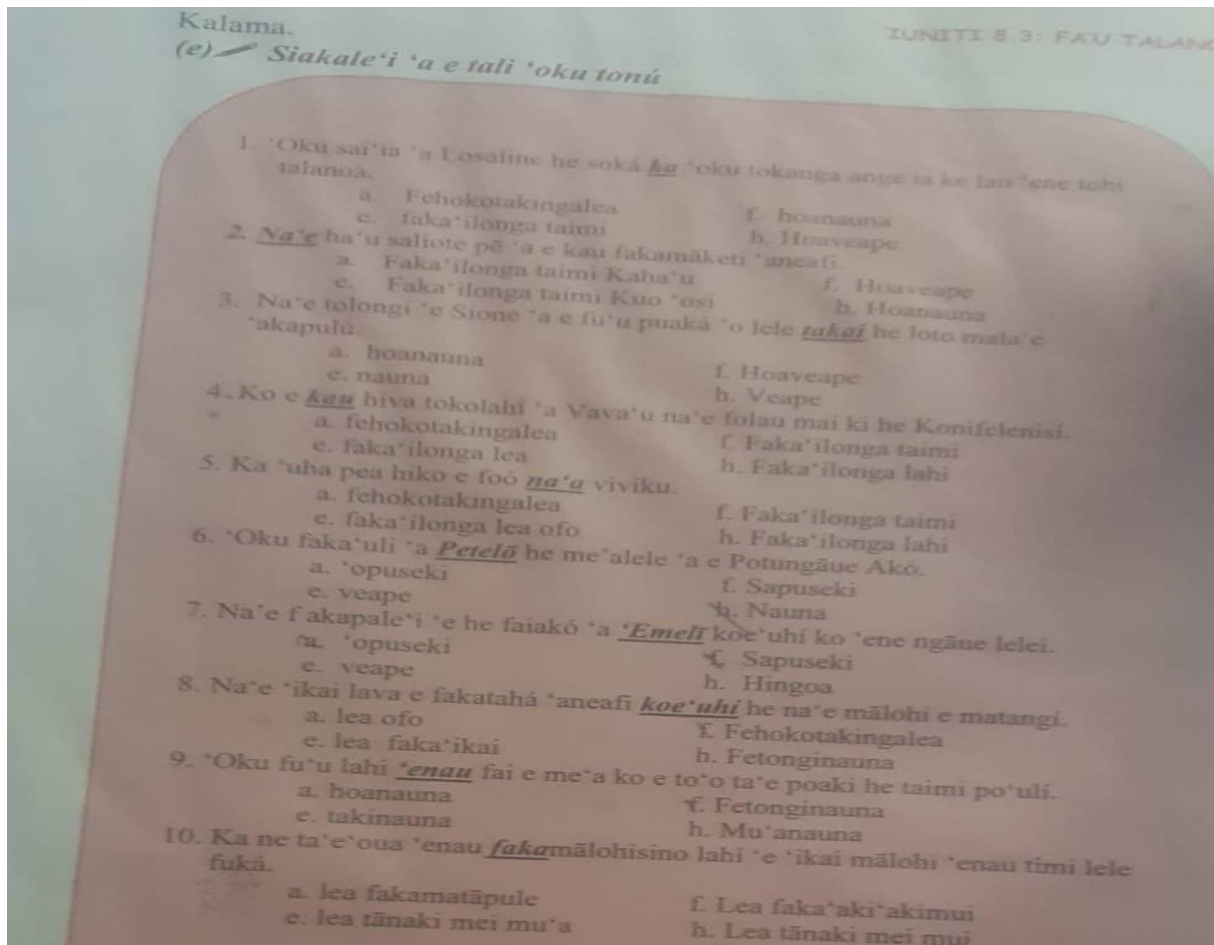

Ngāne 7. Fakafonu.

(a) ✍️ *Fakafonu e palakalafi mei he ngaahi fo'i lea 'i he puhá ke mahu'ingamālie e talanoá.*

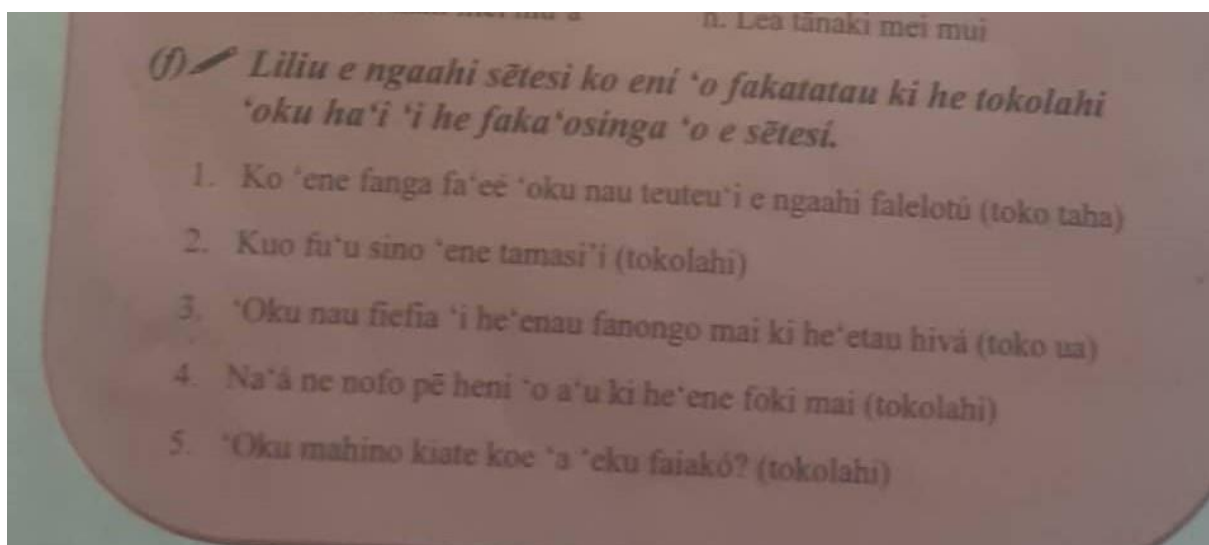
foe, 'uanga, tupu, Kohai, tokua, fonua, motu, pala, tosi'i, fuofua

Ko e tupu'anga 'o e fuofua kau tangata 'i Tonga ni. 'Oku pehē _____, na
ai ha fu'u _____ na'e tupu 'i he _____ ko 'Ata. Ne faifai pea
_____ e fu'u fuē 'o tupu hake ai ha fo'i _____. Ne puna mai ha fo
kiu 'o fakatokanga'i hifo e 'uanga pea ne _____ 'o motu tolu. Na'e
hake ai ha kau tangata ko _____, Koau mo Momo. Ko kinautolu ia 'a e
_____ kau tangata na'e tupu mai ki he _____.

Lea ki he toko taha, toko ua mo e tokolahi

Lea ki he Toko taha	Lea ki he toko ua	Lea ki he toko lahi
Te u	Te ma	Te mau
ne	na	nau
koe	kinaua	kinautolu
au	kimaua	kimautolu
'ene	'ena	'enau

LĒSONI LEA FAKA-TONGA NGĀUE MA'Ā E KALASI 8

(a) *Fakahoa e ngaahi palōveape 'i he puha lanu matá ki honau 'uhinga totonu 'i he ngaahi puha 'i tu'á. Ngāue'aki e laine ke fakahoa'aki e tali tonú.*

A. Ko ha taha 'oku ne kakuta pē honu mamahi.

NG. Taha kuo tofanga 'i he fu'u monú.

N. Taha kuo fu'u naue pe pakan.

M. Taha kuo tō ki ha faingata'a.

L. Faka'amu ha kaha mālohi pea te te kuo mamahi ai.

1. 'Ā faka'amu mei.
- ✓ 2. Hangē ha lupe kai kotoné.
3. Hangē ha tu'aniú.
4. Motu ka na'e navei.
5. Huo hokohoka huo.
6. Kai me'akai kovi.
7. Puaka ne ma'a toe fakapelepela.
8. Takanga 'a pipi mo kahi.

E. Taha sino mālohi mo fefeka.

F. Tokateu na'a hoko ha faingata'a he kaha'ú.

H. Faka'amu āi he me'a totai he taimi.

K. Taha anga-lelei kuo toe foki 'o anga-kovi.

I. Taha fakatupu kovi.

(e) *Fa'u ha sētesi ki he ngaahi palōveape ko ení ke ma'u hono 'uhinga totonú.*

1. 'Ā faka'amu mei.
2. Hangē ha lupe kai kotoné.
3. Hangē ha tu'aniú.
4. Motu ka na'e navei.
5. Huo hokohoka huo.
6. Kai me'akai kovi.
7. Puaka ne ma'a toe fakapelepela.
8. Takanga 'a pipi mo kahi.
9. Matangi lelei tō ki he lā mahaehae.
10. Papata pē ka na'e lalanga.

Ngāue 9: Fakapapa'i e I ankonā.

Ngāue tauhoa pe Kulupu iiki.

- (a) *Lau e konga tohi ko eni 'o fa'ifa'itaki ho matá, le'o totonu ke ngāue'aki 'i he tō totonu kae fanongo ho hoá. Fetongi 'o lau ho hoá ka ke fanongo koe pe ko hai 'oku lelei taha 'ene laú 'o fakatatau ki he ngaahi faka'ilonga 'oku ngāue'aki he konga tohi. Konga tohi.*

Ko e fanongonongo hulohula toho fakatefisi!!!

Hou'eiki mo e kāinga manako hulohulo, 'okú ke fiu he tatali? 'Io, ko e 'aho eni na'a tau faka'amu ke fai mo tau a'u ki ai. Ko 'afē? Ko 'apō ia, taimi 7 māsila, kuo ha'aki e fu'u kau tāmē'a 'uhila 'a Muli'oné, 'Io, ko e taimi pē kuo lea ai e penisiō maná, kuo vela e loto kotoa pea he 'ikai te ke toe fie ta'utu koe ki lalo. Te ke loto koe ke ke 'i loto ma'u pē.

Talatala atu, vave mai! he te tau kamata efiafia pē. Taki mai e hoá ke tau fakamalohisino mo tisikou pāhia ki he 'aho!.

Ko e hū he matapaá te tau toki alea pē ki ai, ka ke me'a mai 'oua te ke tō he te ke toki fanongo talanoa pea ke fakatomala mo faka'ise'isa ka kuó ke tōmui.

Ko ia ai kāinga, he 'ikai te u toe hela fakamatala ka ke a'u tonu mai pē koe 'o fakamo'oni 'i 'eku leá.